

Strøtanker om folkekirken

Av Birger Løvlie

Folkekirkens talsmenn og –kvinner er aktive for tida. Aktører fra ulike sider innen kirkelandskapet er alle ivrige etter å vise at deres engasjement er et ekte folkekirketiltak. Dermed oppstår navn som Åpen folkekirke og Levende folkekirke, noe som i seg selv viser at ordet kan bety svært ulike ting. Dessuten viser det at ordet kan brukes som et honnørord med så selvsagte positive vibrasjoner at det kan brukes uten reservasjoner. Det er litt risikabelt, men kanskje et tegn på at teologien er sunket til et presisjonsnivå det må gjøres noe med. Et smykke som alle går med, skaper gjerne en mistanke om at ikke alt er ekte. Noe blir underkommunisert når ordet folkekirke er i bruk. Dette kan illustreres med det som skjedde da Gjønnnesutvalget avgav sin innstilling i 2006.¹ Utvalget var blitt nedsatt i 2003 for å vurdere statskirkeordningen. Utvalget delte seg i et flertall og to mindretall. Flertallets innstilling fikk overskriften En lovforankret *folkekirke*. Det ene mindretallet kalte sitt forslag En selvstendig *folkekirke*, mens to medlemmer gikk inn for det de kalte En grunnlovsforankret *folkekirke*. Mellom disse tre alternativene ligger en mengde store og viktige forskjeller; det eneste reelt like er at alle tre forslagene er begrunnet i at forslagsstillerne vil styrke folkekirken. Dernest synes det klart at ordet folkekirke ikke har primært med kirkeordning å gjøre; folkekirken kan være både styrt av staten, men også være selvstendig.

Gjønnnesutvalget endte med tre mulige varianter av folkekirken, og i den politiske prosessen seiret det tredje alternativet. Folkekirke uttrykker Grunnlovens forståelse av kirken. Med grunnlovsendringene fra 2012 er Den norske kirke definert som en «Evangelisk Luthersk kirke, Norges folkekirke». Grunnlovsendringene i 2012 handlet både om at staten skulle være uten en offentlig religion, og at kirken skulle fristilles fra det statlige styret. Den fikk fortsatt en plass i Grunnloven, underlagt Stortinget, som bevilgende og lovgivende myndighet.

Folkekirkebegrepet uttrykker altså et politisk kirkesyn, tilpasset nasjonalstatens behov. I den engelske oversettelsen av Grunnloven er folkekirken blitt til «a national church». Det kjennes ubehagelig for mange, for kirken er etter sitt vesen ikke nasjonal, og det vet alle som er opptatt av misjon. Det er så elementært at det vet også de politiske myndighetene, men like fullt tillegges kirken en nasjonal rolle innenfor velferdsstaten. Det kom tydelig til uttrykk i

¹ NOU 2006:2. Til det følgende se særlig s. 159-170.

stortingsmeldingen om stat og kirke i 1980. Der ble statskirkesystemet forsvart som velferdsstatens redskap til å møte folkets behov for åndelig velferd, og slik skulle kirken bli «en virkelig folkekirke», en riksdekkende kirke som kunne møte folket med de tjenestene folket trenger og ønsker.² Slik tenkte AP- regjeringen i 1980 og slik er Grunnlovens folkekirke blitt til. Litt mer kan det også presiseres: Når de politiske myndigheter bruker ordet folkekirke, står det i motsetning til ordet trossamfunn, det vil si kirker som styres av medlemmer som individuelt har sluttet seg til samfunnet. Myndighetene har nok rom for at Den norske kirke er et trossamfunn i den forstand at den er forpliktet på en trosbekjennelse, men Stortinget er fortsatt dens lovgiver og bevilgende myndighet. Våre politiske myndigheter bruker altså ordet folkekirke for å definere flertallets sosiokulturelle tilhørighet. Dessuten brukes det om den kirkeform som staten oppfatter som en viktig støtte til fremme av statens verdimeslige formål. Noen år etter den omfattende politiske behandlingen av stat-kirkeproblematikken omkiring 1980 skrev daværende biskop Andreas Aarflot nokså kritisk om statens forståelse av folkekirken. Staten manglet forståelse for den religiøse og åndelige dimensjon i folket, og manglet sans for kirken som Guds folk under Åndens ledelse.³ I dag uttrykker teologer større vilje til å tilpasse kirken til statens verdigrunnlag, uten å reflektere over at når staten definerer et verdimeslig formål, så er det en sekulær stat som gjør det.⁴

I det følgende skal jeg prøve å skille mellom to nivåer i kirkeforståelsen. Det mest grunnleggende nivået handler om kirkens vesen, mens det mer praktiske nivået handler om kirkens oppdrag. Det grunnleggende nivået kan bare bestemmes ut fra teologiske kriterier. Skriften alene forteller oss hva som er kirkens vesen, og der møter vi kirken som de som kom til tro og ble lagt til menigheten ved å bli døpt. Leser vi pinsedagsberetningen i Apg 2, er det ikke folkekirken vi møter, men derimot mennesker som rykkes ut av sin sosiale og kulturelle sammenheng og gjøres til medlemmer av et nytt folk, gudsfolket. Da jeg snakket om dette i en forelesning om kirkerett på presteseminaret i Kobe for noen år siden, gikk det plutselig opp for meg at jeg snakket om noe studentene oppfattet som elementært. Da jeg så sa noe om motsetningen til Norge, der dåpen hører med til det å være en god borger i landet, begynte enkelte studenter å le overrasket.

Når Den norske kirke defineres eller definerer seg som folkekirke, står vi overfor et todelt problem. For det første må vi spørre om det hører med til kirkens evangelisk- lutherske vesen

² St. meld. Nr. 40 (1980-81), særlig kap VI, s. 41-45.

³ Aarflot 1990: 190.

⁴ Schmidt 2015.

å være en nasjonal folkekirke, slik Grunnloven gir uttrykk for? For det andre bør det avklares om det er fruktbart å bruke folkekirketanken som utgangspunkt for kirkens oppdrag i vår tid.

Litt historikk

Historisk er folkekirkebegrepet nært knyttet til teologen Friedrich Schleiermacher (1768-1834), som brukte ordet i sin kritikk av keiserlige overgrep mot den preussiske kirken. Historikere som for eksempel Andreas Holmsen brukte det samme ordet om den norske middelalderkirken som folkets talsmann mot kongemakten.⁵ Det karakteristiske ved en folkekirke kan altså være en kirke som er sterk i folket mot staten.

I norsk sammenheng er nok ordet folkekirke et resultat av import fra Danmark og Sverige. I Danmarks grunnlov av 1849 ble den lutherske kirken definert som den danske folkekirke, noe som ble gjentatt i 1953. I Sverige fikk folkekirkebegrepet en egen klang i mellomkrigstida som en parallell til det sosialdemokratiske «folkhemmet». Dermed kom begrepet til heder og verdighet etter at det var blitt skandalisert av den nazifiserte tyske kirken, som hadde som mål å skape en mektig, altomfattende tysk folkekirke. Det er ikke tilfeldig at vi møter mer kritisk refleksjon omkring folkekirken i tysk teologi enn i Skandinavia. Noen av disse kritiske røstene vil jeg la komme til orde.

I arbeiderpartiregjerings stortingsmelding om stat og kirke i 1980 er den sosialdemokratiske modellen like tydelig som i Sverige. Folkekirken ble framstilt som den åndelige siden ved velferdsstaten, noe den bare kunne være som statskirke. Som i Sverige og Danmark, har statskirke og folkekirke altså vært to sider av samme sak i Norge.

Grunnlovsendringene har ført Den norske kirke til statskirkesystemets minimum. I prosessen fram mot de politiske endringene kom folkekirkebegrepet mer og mer i bruk, ikke minst som en erstatning for det ubehaget som lå i å være statskirke. Det kunne være greit på mange måter å være statskirke, men man måtte samtidig vise at kirken var noe mer, at kirken hadde et oppdrag som var uavhengig av staten. Dette oppdraget gjaldt folket man var satt til å ta vare på. Men så viser det seg, som så ofte ellers, at honnørord blir nedslitt over tid. Det var ikke lenger nok å være folkekirke, man skal nå helst være åpen folkekirke. Det gikk som i enkelte kommuniststater. Der var det ikke nok å være demokrati, man definerte seg som folkedemokrati. Det gjorde ikke disse statene mer troverdige. Slik også med folkekirkebegrepet; troverdigheten er avhengig av mer teologisk presisering enn det som

⁵ Holmsen 1961: 186.

ligger i adjektivet «åpen».⁶ Den mest velvillige tolkning av «åpen» går på det kvantitative. Folkekirken skal være åpen nok til å omfatte det store flertall av folket. En litt slemmere, men fullt mulig tolkning er at den som kaller seg selv åpen, indirekte sier at andre ikke er det. Men uansett om man kaller seg en åpen eller levende folkekirke, så dreier det seg om å supplere bildet av en kirke som er definert av staten, og å gi den et mer innbydende ansikt utad. Og uansett hva man kaller seg som kirke, er det ikke navnet som avgjør hvor inkluderende man er. Gudstjenesteformer og medlemmenes holdninger er viktigere.

Levende menigheter i stats- og folkekirken

Ubehaget har vært der siden 1900-tallets sekularisering gjorde statens kirkestyre teologisk problematisk. På 1960-tallet fikk reformbevegelsen ny vind i seilene, ikke minst takket være Bjarne Hareide (1908-1979). Han tok initiativ til utredninger som skulle presse fram større frihet for kirken. Både statskirkesystemet og folkekirketanken kunne bare aksepteres på betingelse av at Den norske kirkes vesen var å være en bekjennelseskirke. Både under og etter den andre verdenskrigen måtte Den norske kirke kjempe for sin rett og frihet, men utgangen av striden om selvbestemt abort (1978) viste at man måtte lære å forholde seg til å være styrt av en sekulær og pluralistisk stat.⁷

Allerede på 1960-tallet stilte Bjarne Hareide spørsmålet: «Hvordan kan man holde en folkekirke i et sekularisert folk?» Ytre sett var det ikke så verst, mente han, men solid oppslutning om kirkelige handlinger som dåp, konfirmasjon, vielse og gravferd, var blitt åndelig avkrefte og «profaneres daglig i vårt land».⁸ Folkekirkens eneste mulighet var etter hans mening at de dømte får en solid oppdragelse i kristen tro og liv gjennom heim, skole og kirke.

I nyere tid har forfatterne av verket *Norsk idéhistorie* karakterisert etterkrigstidens folkekirketanke som «urealistiske drømmer».⁹ Til forsvar for Hareide og hans medspillere bør det sies at de ikke talte reservasjonsløst om folkekirken. De brukte gjerne en geometrisk figur for å forklare sitt kirkesyn. De forestilte seg kirken som konsentriske sirkler, for å illustrere at i en kirke som dømper mer enn 90 % av alle barn i landet, har medlemmene svært ulik avstand til kirkens sentrum, den gudstjenestefeirende forsamlingen av troende. Det er liten grunn til å protestere mot en slik illustrasjon. Enhver kirke som dømper barn vil i løpet av et par

⁶ Uttrykket åpen folkekirke har vært i bruk siden Kirkemøtet i 1988 vedtok at Den norske kirke skal være en «åpen evangelisk-luthersk folkekirke», Se *Årbok for Den norske kirke* 1989: 34.

⁷ Løvlie 1996: 241f

⁸ Hareide 1964: 44.

⁹ Eriksen, Hompland og Tjønneland 2003:236.

generasjoner ha medlemmer som befinner seg i et passivt forhold til kirkens liv, og også dens tro. Det er en del av kirkens hverdag, men også dens muligheter, vel å merke så lenge kirken i sin forkynnelse peker klart mot troens sentrum. Folkekirken oppslutning har vært preget av tanken om at den er omvendelsens mulighet for hele folket. Folkekirken kan bare begrunnes ut fra dens sendelse til folket, skrev misjonsteologen Georg Vicedom.¹⁰

Denne bruken av folkekirkebegrepet har hatt sin særlige styrke ved at den har kunnet støtte seg til at det store flertall av folket har sluttet opp om kristendomsundervisningen i skolen. Henrik Kaarstad (1865-1927), mannen som startet lærerutdanning i Volda, argumenterte for en fri folkekirke der kristendomsfaget skulle skape et jordsmonn for vekkelser.¹¹ Senere ble det ofte sagt at kirken kan være folkekirke etter sitt oppdrag, men ikke etter sitt vesen. Etter krigen ble denne tenkemåte koplet til prosjektet å bygge levende menigheter innenfor rammen av stats- og folkekirke.

Nådemidlene som tilbud til alle

I de siste 30-40 årene kan man se en tendens til at folkekirkebegrepet blir brukt i en litt annerledes retning, og sekularisering er et stikkord for å forstå endringene. Bjarne Hareide og mange med ham tvilte på folkekirkenes mulighet til å overleve i et sekularisert samfunn. Etter han kom teologer som fant sekulariseringen mindre besværlig. Folkekirken hadde nemlig utgangspunkt i et naturgitt menneskelig fellesskap, der den representerer en bevegelse mot trosbekjennelsens fellesskap.¹² Bak slike vage formuleringer ligger et kirkesyn som tolker Augustana VII slik at kirken blir kirke ved å sørge for at Guds ord og sakramentene er til stede i folket. Med dette utgangspunktet kommer man gjerne fram til at folkekirken er en samfunnsinstitusjon, slik en av biskopene uttalte på kirkemøtet i 2014. Kirken er nærværende i folket, særlig i nasjonale høytider, men også i krisetider. Den er nærværende som feirende og trøstende institusjon, men framfor alt med sin geistlige betjening med ord og sakrament. Når denne nærværsteologien skal forsvares som luthersk, gjøres det for det første med en neglisjering av at kirken er et troens fellesskap. Dernest gjøres embetet til sentrum i kirkeforståelsen: «Forut for, eller uavhengig av dette embetet, fins det rett og slett ingen kirke», skrev Trond Skar Dokka i VL, 19/9-15.

Denne folkekirke minner mye om den svenske teologen Einar Billings (1871-1939) berømte tese om at folkekirken er syndenes forlatelse for det svenske folk. Den forstår sin innflytelse

¹⁰ Vicedom 1961: 25

¹¹ Til Kaarstads kirkesyn, se Løvlie 2002: 218f.

¹² Lønning 1976: 632

som en historisk og nasjonal arv. Da Gudmund Hernes lanserte KRL-faget, som skulle være en obligatorisk innføring i den kristne kulturarven, jublet teologer og kalte faget «det nye kristendomsfaget».¹³ De visste nok at et kristendomsfag ikke kan være obligatorisk, men de så folkekirkens muligheter og neglisjerte religionsfriheten. Så nasjonal er folkekirketeologien.

Det mest påfallende med ordet folkekirke er dets tvetydighet. Ordet fungerer slik at «folk» blir bestemmende for hva vi tenker om «kirke», og da blir kirke noe annet enn de helliges forsamling, som eksisterer i troen på Jesu død og oppstandelse. Den som sier at deltagelse i menighetens samlinger i Jesu navn er konstituerende for medlemskap, blir en trussel mot den åpne, lavprofilerte,¹⁴ folkekirke. Når gudstjenesteliv og tro ikke tillegges noen vesentlig betydning, er det bare å si som teologen Detlef Lehmann: Det særpregede ved dagens folkekirke er dens egen sekularisering.¹⁵

Det mest slitsomme (både for tilhengere og motstandere) er vel at folkekirken oppfattes som en institusjon, ikke en institusjon som består i relasjoner, men i handlinger. Sakramenter og ritualer blir institusjonelle handlinger, utført av presten som representerer institusjonen. Folkekirken er den mest prestesentrerte kirkeform man kan tenke seg. Presten er den som gir de kirkelige handlingene en viss troverdighet, en troverdighet som blir tynnslitt når de oppfattes som et møtested mellom kirken og verden, som misjonshandlinger. Etter sitt vesen og opphav er dåpen en handling i og overfor menighetens medlemmer og forutsetter tro.

Den katolske pastoralteologen og religionssosiologen Paul Zulehner¹⁶ har i et langt liv forsket på folkekirkelig praksis. I et intervju nylig slo han fast at folkekirkens tid er forbi, «Jetzt beginnt die Zeit der Laien». Folkekirken reduserer Jesu Kristi kirke til et byråkrati, plaget av nevrotisk narsisisme eller selvopptatthet. Den er ekspertenes og prestenes kirke, som mangler syn for det kristne fellesskapet. Den institusjonelle folkekirke er et så plagsomt fenomen at han ikke bare vil sløyfe «folk», men helst også «kirke». I stedet vil han helst tale om en Jesus-bevegelse, som henter livsform og visjoner fra Det nye testamente. Og som lutheranere kan vi lett si oss enige; Martin Luther mente at «kirke» var et dårlig ord, han ville heller snakke om «forsamling». Det ordet er for alvor kommet i bruk i den nyeste nynorske bibeloversettelsen.

Den stadig sterkere fokusering på folkekirken har sannsynligvis sammenheng med at Den norske kirke har vært gjennom en lang reformprosess, der de politiske myndighetene ble

¹³ Gravem 1997: 77ff

¹⁴ Se til dette Skjevesland 1993: 73ff

¹⁵ Lehmann 1979.

¹⁶ Zulehner 2013.

presset til å gi kirken større frihet, rettigheter og organer. I en slik prosess blir det fokus på strukturer og ledelsesnivå, og det glemmes lett at kirkens liv leves lokalt.¹⁷ Det er dette Zulehner vil sette søkelyset på når han sier at det nå er lekfolkets tid. Det betyr nytt fokus på allment prestedømme og nådegaver.

Menighetsutvikling

At folkekirkenes tid er forbi, er ikke uten videre en krise, det er like gjerne en mulighet. Noen ser en mulighet som gjerne kalles menighetsutvikling. Det er en trend som har mange varianter i seg, men som har ett felles trekk: Kirken fornyes med utgangspunkt i det som med et litt vagt uttrykk kalles det allmenne prestedømme (jf. Priestertum aller gläubigen/ priesthood of all believers), dvs som nådens og tjenestens fellesskap. En fløy innenfor dette miljøet skriver gjerne om menighetsutvikling i folkekirken,¹⁸ og da blir det lagt vekt på diakoni og kasualia. Andre blir noe mer radikale og stiller seg kritisk til at kirkeforståelsen tilpasses den folkekirkelige virkelighet.¹⁹ De viktigste forutsetningene for menighetsutvikling handler for denne siste gruppa om faktorer som engasjert trosliv, inspirerende gudstjeneste og omsorgsfulle relasjoner.

Hvor går veien?

I en tid med store endringer, reformer og teologiske brytninger er det vanskelig å forutse hvor veien vil gå. Statskirkesystemet hadde sterke forsvarere som la stor vekt på ordningens muligheter, særlig den som lå i kristendomsundervisningen i skolen. Folkekirketanken er knyttet opp mot samme tankegang, bare et mulighetene nå er knyttet opp mot kirkens blotte nærvær i folkets og nasjonens liv. Fra mitt ståsted utenfor Den norske kirke, er det lettere å se at statskirken representerte en reell misjonerende mulighet enn at folkekirken gjør det. Det hører sammen med to ting. For det første at statskirken hvilte på en felles aksept for at kirken primært er en bekjennende kirke. For det andre at statskirkesystemet gav rom for tanken om at kirkens styrke ligger i et aktivt og myndig lekfolk. Som folkekirke får Den norske kirke i voksende grad preg av uklar teologi, samtidig som den framstår som en geistlig institusjon, der presteembetet konstituerer kirken og representerer den med sine handlinger overfor den geografiske menighet. Det er denne folkekirke som utfordres av konseptet menighetsutvikling.

¹⁷ St.meld. nr. 40 (1980-81): 9.

¹⁸ Birkedal, Hegstad og Lannem (red.) 2011.

¹⁹ Hanssen 2007.

Hva nytt bringer dette konseptet? Sikkert mange elementer, av litt ulik verdi. Først og fremst handler det om en alternativ pastoral modell, en alternativ forståelse av forholdet mellom prest/pastor og menighet. Litt enkelt kan man si at kirken må være noe for seg selv før den kan være noe for andre. Dermed blir presten primært hyrde og lærer for troens folk, forsamlingen av de som gir Gud rett. Manfred Zeitz, professor i praktisk teologi i Erlangen, har satt det hele på en formel: Pastoren er der for de hellige, de hellige er der for verden, og Seit presiserer at han vil de skal omtales som hellige, ikke som lekfolk.²⁰ Blant folkekirkeideologer er dette problematisk. Man kan få inntrykk av at blant slike folk er troens folk et problem for presten. Det er ikke dem han henvender seg til, og de troende blir ikke sjelden anklaget for å innføre et uakseptabelt skille mellom tro og vantro. Vi skal ikke være blinde for at dette skillet har vært gjort på uheldig måte, men det er likevel et skille som evangeliet setter. En nestor i nytestamentlige studier av kirken, professor Nils Alstrup Dahl (1911-2001), sier det slik:

«Evangeliet er en proklamasjon av Kristus og skaper dermed kirke. Mennesker blir kalt sammen. Hvor evangeliet lyder, skapes et skille mellom dem som gir Gud rett og tror hans ord, og dem som avviser budskapet. Selv om skillet mellom menigheten og verden ikke utvortes kan fastlegges, må menighetsformen gi uttrykk for at det er der. Kristus er hode for all makt og myndighet, men det er kirken – ikke verdensaltet – som er hans legeme».²¹

Dahls budskap er at forkynnelsen er det overordnede, og dernest at menighetsformene må gi uttrykk for det skillet mellom kirken og verden som forkynnelsen skaper. En forkynnelse som tar på alvor at det er et skille mellom kirken og verden, er noe helt annet enn den folkekirketenking som sier at kirken består av alle som er døpt, men et slik dåpssyn og –praksis må en kirke ta avstand fra om den vil være tro mot Kristus. Synspunktene fra Bjarne Hareide er nærmest glemt, men svært aktuelle. I dag kan vi ikke satse på skolens undervisning, slik Hareide gjorde, og derfor er det viktig å besinne seg på forkynnelsen. Det fremste middelet er en forkynnelse som vil vekke til personlig tro, omvendelse og å følge etter Kristus. Folkekirkens største svakhet er at den skal skape tilhørighet uten den avgjørelse som kommer av en forkynnelse som tar omvendelsen på alvor, sier Manfred Seitz, som kaller sitt alternativ «Entscheidungskirche».²² Mye mer kunne vært sagt om dette, men jeg har lyst til å nevne et problem mange kan støte på. Det gjelder mennesker som kommer til tro i voksen alder. De er døpt som barn, men har siden barnsben levd uten nærkontakt med kirken. Når de så kommer til tro og slutter seg til de kristne, er det ikke lett å knytte sitt trosliv til en dåp de ikke har hatt noe forhold til.

²⁰ Seitz 1985: 55.

²¹ Dahl 1970: 437.

²² Seitz 1985: 35, 41.

Hva med et ritual som gjennom bekjennelse, forbønn og velsignelse markerer at et menneske er kommet til tro og vil leve i sin dåp?²³

Framtidas kirke må ta utgangspunkt i det lokale, der troen leves og der troens folk samles. Samlingen omkring Guds ord og sakramenter viser at noe er kirke, men også at ikke alt er det. I følge Arne Redse er den forsamlingsstrategien som har foregått i frivillige organisasjoner av en slik karakter at han omtaler Misjonssambandet som et trossamfunn, også før vedtaket om trossamfunn ble gjort. Jeg gir hans teologiske resonnement rett, og jeg slutter meg også til hans anbefaling om å skifte ut ordet menighet/kyrkjelyd med forsamling, selv om det nok er enklere på nynorsk enn på bokmål. Det valget kan gjøre det tydeligere at kirken er samlingen av de hellige. Når man så enes om hvordan denne forsamlingen skal utføre sitt oppdrag, bygges framtidas kirke.

Litteratur:

Birkedal, Erling, Hegstad, Harald og Lannem, Turid Skorpe (red.) 2011. *Sammen i forandring. Refleksjoner om menighetsutvikling i folkekirken*. Oslo: IKO-Forlaget.

Dahl, Nils Alstrup 1970. «Gis det noe normativt i de nytestamentlige menighetsformer?» *Luthersk kirketidende*, 105:434–441.

Gravem, Peder 1997. «Sanningsspørsmålet i det nye kristendomsfaget, med særlig vekt på det etiske og rituelle». Magerøy, Lars Inge m.fl. (red.) *Forankring og fornyelse. Kristendomsfaget i endring. Festskrift til Sigmund Harbo på 60-årsdagen*. Oslo: IKO-Forlaget.

Eriksen, Trond Berg, Hompland, Andreas og Tjønneland, Erling 2003: *Et lite land i verden. Norsk idéhistorie, bind VI*. Oslo: Aschehoug.

Hanssen, Ove Conrad 2007. *Et godt tre bærer god frukt. Visjoner og strategier for utvikling og vekst i lokale menigheter*. Oslo: Luther Forlag.

Hareide, Bjarne 1964. «Kan folkekirken fornyes?» Birkeli, Fridtjov *Quo Vadis Norges kirke?* Stavanger: Nomi, s. 35–54.

Holmsen, Andreas 1961. *Norges historie fra de eldste tider til 1600*. Oslo-Bergen-Trondheim-Tromsø: Universitetsforlaget.

Lehmann, Detlef 1979. *Lutherische Kirche und volkekirchliche Strukturen*. Oberursel: Oberurseler Hefte 11.

²³ Den tyske biskopen Theo Sorg lanserte denne tanken, uten hittil å ha fått gjennomslag for det, Sorg 1988.

- Lønning, Inge 1976. «De blinde ord. Om kirkebegrepet og de mangetydige begrepene bekjennelseskirke, folkekirke, statskirke, frikirke». *Kirke og kultur*, 81.
- Løvlie, Birger 1996. *Kirke, stat og folk i en etterkrigstid. Kirkeordningsarbeid i Den norske kirke 1945-1984 i et strategisk perspektiv*. Oslo: Luther Forlag.
- Løvlie, Birger 2002. *Vestavind. 1870-årenes debatt om kristenliv og kirkeordning under innflytelse fra Skottland*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.
- NOU 2006: 2. *Staten og Den norske kirke*. Oslo: Departementenes servicesenter Informasjonsforvaltning.
- Schmidt, Ulla 2015. «Styring av religion – Tros- og livssynspolitiske tendenser etter Det livssynsåpne samfunn». *Teologisk tidsskrift* 2015, s. 219–236.
- Seitz, Manfred 1985. *Erneuerung der Gemeinde. Gemeindeaufbau und Spiritualität*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Skjevesland, Olav 1993. *Huset av levende steiner*. Oslo: Verbum.
- Sorg, Theo 1988. *Christus vertrauen – Gemeinde erneuern. Beiträge zum missionarischen Gemeindeaufbau in der Volkekirche*. Stuttgart: Calwer Verlag.
- St. meld. Nr. 40 (1980-81) *Om stat og kirke*. Oslo: Kyrkje- og undervisningsdepartementet.
- Vicedom, Georg 1961. *Das Dilemma der Volkskirche. Gedanken und Erwägungen*. München:
- Zulehner, P.M. 2013 <https://www.evangelisch.de/inhalte/86871/22-07-2013/zulehner-die-zeit-der-volkskirche-ist-vorbei.10.12.2015>.
- Aarflot, Andreas 1990. *La kirken være kirke*. Oslo: J.W. Cappelens Forlag.